

ELKERÜLHETŐK-E A GAZDASÁGI VÁLSÁGOK ?

Irta: NAGY GÁBOR

A *Magyarország* ez év szeptember 11.-i számában cikk jelent meg a következő címmel: „Természpánik fenyeget az Egyesült Államokban. A buza, kukorica- és pamutrekord megfojtja Amerikát“. Felesleges, hogy a cikk tartalmát közöljem, mert arra a cím és alcimból könnyen lehet következtetni. A közgazdaság tudományában járatlan emberektől is gyakran hallhatjuk azt a megjegyzést, hogy ugyan miért kell megsemmisíteni nagymennyiségű szükségleti cikket akkor, amikor másrésztől a rengeteg ellátatlan ember képtelen ezekhez a cikkekhez hozzájutni. Nyilvánvaló, hogy ennek a problémának megoldása nem olyan egyszerű, azonban a konjunktura intézetek szerint világszerte kezdődő gazdasági válság aktuálissá teszi, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzunk.

A válságok megelőzésének vagy megszüntetésének problémája már több, mint száz éve foglalkoztatja az emberiséget és a világ közgazdaszai számtalan konjunktura- és válságelméletet építettek fel, melyekben a válságok okaira igyekeztek rámutatni és megkísérelték azok kiküszöbölésével a válság fellépését megelőzni. Ezek a válságok a 19. század elejétől fogva makacsul megismétlődnek és a gazdasági fejlődés oly katasztrófális átcsapásaiban nyilvánulnak meg, melyek már a válsággal sújtott országok gazdasági, politikai, szellemi és kulturális életét veszélyeztetik. A közgazdászok hamar felismerték azt a tényt, hogy ezek a válságok az emberiség korábbi történetében még nem fordultak elő, s így közelfekvő volt a gondolat, hogy ezeket a súlyos következményű átcsapásokat a gazdaság ujszerű fejlődésének velejárójaként tekintsék. Megállapítást nyert az is, hogy a korábbi válságszerű jelenségek, mint éhínségek, drágulások vagy a kézművesség fogyasztási zavarai a véletlen jellegét viselték magukon és nem hasonlíthatók össze ezekkel az immár meglehetősen rendszerességgel jelentkező zavarokkal.

A gazdasági életnek az az ujszerű fejlettsége, melyre a rendszeres válságok utalnak, főképpen a munkamegosztás kifejlődésében, az ipari forradalomban, illetve a gépek előtörésében és a versenyben nyilvánult meg, ami az egész gazdasági életet megváltoztatta, a termelőerőket a verseny hajtóereje következtében sohasem remélt magaslatra emelte és a piacok órási mértékű kiterjedéséhez vezetett.

Válság alatt tehát gazdasági életünk egy vagy több különböző területén jelentkező oly akadozásokat értünk, melyeknek akut formájával az árak rohamos esése, tőzsdepánik, ipari és kereskedelmi vállalatok csődje és mindezek következtében hirtelen beálló munkanélküliség jár együtt. Mindezekkel egyidejűleg oly circulus vitiosus lép fel, mely önerejénél fogva továbbfejleszti a válságot; az üzem beszüntetések növelik a munkanélküliséget, viszont a munkanélküliség növekedése következtében beálló keresletcsökkenés újabb üzem beszüntetéseket idéz elő s. i. t. — mindaddig, míg a világgazdaság intézőinek befolyásától jórészt függetlenül a felhalmozott és eladhatatlan készletek el nem szivárognak, ismét meg nem indul a gyógyulási folyamat, a termelés, a fo-

gyasztás, szóval a gazdasági vérkeringés.

Hogy ezek az akadozások milyen különböző okokból indulnak meg, arról később fogunk szólni; kétségtelen azonban, hogy ebben a téves körben a kiindulás helye és közvetlen oka nem könnyen ismerhető fel és ez a tény képezi alapját annak a sok válságelméletnek, melyek főképp a válságok *megindulásának* okait kutatták és még a mai napig sem tudtak olyan varázsszert ajánlani, mellyel a válságok megelőzhetőek vagy enyhíthetőek lettek volna. A konjunktúra-politikai intézkedések csupán tüneti kezelésnek bizonyultak. Kétségtelen, hogy azok az elméletek, melyek a válságok keletkezési okait magában a forgalomban — a piacon — keresik, nem ismerték fel a mai termelési mód sajátosságait, s így nem láthatják azokat a mélyebben fekvő okokat, melyekből a termelés és elosztás rendjének zavarai származnak. Kétségtelen továbbá, hogy a kiterjedt és nagymértékben spekulációs célokat szolgáló piac óriási mértékben megnöveli fenti circulus vitiosus *megindulásának*, a vétel és eladás szétesésének lehetőségét; azonban ezeknek az ellentmondásoknak kifejlődése csupán a termelési mód már bennrejlő ellentmondásainak visszatükrözése. Ezek az ellentmondások képezik a válságok magvát és alapvető okát és ezek felismerése teszi lehetővé számunkra a válságok okainak megállapítását. Egyébként a piac bonyolult volta, az árunak a termelőtől a fogyasztóig megtett hosszú útja megnöveli annak valószínűségét, hogy termelési rendünk belső hajlamossága és mozgástörvényei következtében a válság meginduljon, hasonlóan a véletlenül meglökött és leguruló kődarabhoz, mely hirtelen óriási lavínává fejlődik és dühöngő, harsogó hirtelenséggel ránt magával mindent a mélységbe, ami útjába kerül. Kétségtelen azonban, hogy a *meglökött kő csupán azért dagadhat lavínává, mert a hegy meredek.*

Nem foglalkozhatunk itt kimerítőbben az egyes válságelméletek felsorolásával és azok méltatásával, illetve kritikájával, kétségtelen azonban, hogy a nagyszámu konjunktúra- és válság-elmélet között nincs kettő sem, amely teljesen azonos állásponton volna. Ezek az elméletek jórészt a válságok közvetlen okaira mutatnak rá, de nem világítják meg a mélyenfekvő okokat, illetve ellentmondásokat, melyek gazdasági életünket hajlamossá teszik ezekre az akadozásokra. Így tulajdonképpen nem tesznek egyebet, mint az az orvos, aki mindig újból hurutosá váló betegénél azt kutatja, hol fázott meg, mikép volt felöltözve és mikor nem vigyázott magára, azonban a légzőszervek alkatának megvizsgálását és a kóros hajlam gyógyítását elmulasztja. Ezek a válságelméletek mind abból a feltevésből indulnak ki, hogy a mai termelési rend harmonikus továbbfolytatása, a termelők továbbfejlesztése és a válságok előbb-utóbbi kiküszöbölése lehetséges lesz. Hogy ez az eljárásuk a mai termelési rend mozgási irányának fel nem ismeréséből ered, vagy pedig tudatos apologetikus célja van, annak megállapítása nem feladatom.

Adam Smithnek és követőinek megállapítására, hogy a gazdasági élet mindinkább az egyensúly állapota felé törekszik, alaposan rácafoltak a XIX. század kezdetén makacsul megismétlődő gazdasági válságok. Már a XIX. század huszas éveiben nem lehetett kétség afelől, hogy a liberális közgazdasági szakértők által megjósolt akadozás nélküli gazdasági élet nem vált valóra. Bármennyire kényelmetlen volt is ez, a közgazdászoknak számolniok kellett a válságok tényével és kutatniok kellett azok gyökerét. Leghíresebb *I. B. Say* kísérlete, aki a tények világos beszéde ellenére kétségbe vonta az általános fogyasztási válság lehetőségét, a piacok elméletéről szóló művében, mely a klasszikusok

hires elmélete volt. Ugyanezt már kortársai, a genfi közgazdász *Simonde de Sismondi* (utóbbi szerint az általános túltermelés okozza a válságot) és az angol *Malthus* is vitatták. *James Mill* és *Ricardo* relatív túltermelésre, valamint a termelőeszközök ipara és a fogyasztási eszközök ipara közötti aránytalanságra vezetik vissza a válságok okát, amely diszproporcio kiküszöbölése esetén szerintük a válságok megelőzhetőek volnának. Csupán a XIX. század közepén lép föl gyökeres változás a válságprobléma kezelésében. Minthogy a polgári közgazdászok a válságok jelentőségét apologetikus célokból csökkenteni akarták, válságelméletek helyett konjunktura-elméleteket irtak, melyek a gazdasági élet ingadozásának többi fázisainál, a depresszió, stagnálás és fellendülésnél is hosszabban időztek. Elsők között a francia *Juglar* irt 1860-ban konjunkturaelméletet. Ezenkívül számtalan válság és konjunktura elmélet született, melyeknek alapelvei egymástól többé-kevésbé eltérnek. Így pl. a túltőkésítési elméletek nevesebb követői *Malthus* nyomán, *Spiethof*, *Pohle*, *Cassel*, *Aftalion*, *Bouniatian*, *Sombart*, stb., mely elméletek alapját az állandó tőke vagyis a termelőeszközök túltermelése alkotja. A modernebbek ezt az elméletet a határhaszon elmélettel, — mely a tőkés termelési mód apologetikus értékelmélete, — egészítették ki. Ezekben felül *Schumpeter* „dinamikus“ elmélete ismertebb. A fogyasztásihiány-elméletek megalapítói, *Sismondi*, *Rodbertus* s azokat számtalan követők fejlesztették tovább. Ez az elmélet sem alkalmas a válságok megmagyarázására, mert megállapítható, hogy a válságokat megelőző közvetlen időszakban a munkabérek emelkednek s így a társadalom fogyasztóereje növekszik. A szocialista válságelméletet követő reformista elméletek közül jelentősebb *Tugan-Baranovszki* és *Hilferding* túltőkésítési-diszproporcionális elmélete, *Luxemburg Róza* imperializmus-elmélete, *Lederer* áralakulási teóriája, továbbá *Bernstein*, *Kautsky*, *Otto Bauer*, *Sternberg* harmonista válságelméletei, melyek szerint a tőkés termelési mód saját gazdasági fejlődése által kiküszöböli a válságokat, a monopolizáció és a trösztök növekedése folytán eljut a „generáltrösztig“, a „szervezett tőkés termelési módig“ s így a mozgás iránya nem egyéb, mint békés „benövés“ a szocializmusba. Ezeknek az elméleteknek magvát a XX. század elejei fellendülés empirikus ténye tette, amikor az imperialisztikus terjeszkedés és a piacok révén való nagymértékű kiterjesztése az imperialista államokban nagy fellendülésre vezetett; céljuk a válságok kiküszöbölése volt. Nem kell utalnom arra, hogy mindezeket az elméleteket az 1929-34-es válság alaposan megcáfolta és igazolta az általam itt kifejtendő elmélet helyességét, mely szerint a tőkés termelési mód mind nagyobb mértékben fejleszti ki önmagából az ellentmondásokat, melyek a válságok magvát képezik, s így a válságok szükségszerűen mindgyakrabban, mind nagyobb terjedelemben és mélységben ismétlődnek meg. „Így minden olyan elem, mely ellenszegül az elmúlt válság megismétlődésének, egy sokkal hatalmasabb jövőbeni válság magvát hordozza magában.“

Mindezekben a válságelméleteken kívül vannak még pénzszerű válságelméletek, mint *Keynes* és *Roberston*-é — *Mises* határhaszon-válságelmélete, továbbá az *exogén* elméletek, melyek a válságok okait nem a gazdasági élet belső összefüggéseiben keresik, hanem külső okokban, mint pl. rossz termés, asztronómiai behatások, továbbá pszichológiai és technikai tényezőkben (*Otto Bauer*).

Mindezek után kétségtelennek látszik, hogy a válságok valódi okait és a gazdasági élet tényleges összefüggéseit a polgári és reformista-harmonista-szocialista válságelméletek nem ismerték fel helyesen, mert

ebben az esetben kialakult volna valamely általánosabban elfogadott és tudományos végeredményképpen leszögezett elmélet. Ilyesmiről azonban szó sincs és az ipari ciklusok folyamán a depresszió, a stagnálás, prosperitás nyomában mindmegújuló válságok következnek be, melyek megszüntetésére irányuló konjunktúra-politikai intézkedések nem tudták megakadályozni az 1929-34-es romboló világválságot. Ennél a válságnál felszínre kerültek a tőkés termelési mód összes ellentmondásai és Amerika hatalmas gazdasági tartalékai, valamint az akkori elnök, Hoover zseniális szervező ereje sem voltak elegendők ahhoz, hogy a válság mozgási irányát a legkisebb mértékben is befolyásolják. Mindezek csupán azt eredményezték, hogy az Egyesült Államok ezeknek az ellenintézkedéseknek következtében dollármilliárdokat veszítettek. Az árak tartása céljából nagy tömegekben összevásárolt gabona, pamut és egyéb nyersanyag mennyiségeket az államnak hosszú idő után óriási veszteséggel kellett a piacra dobni, annak ellenére, hogy az éhező tömegek és munkanélküli milliók mellett a termelést hatósági beavatkozással hatalmas mértékben korlátozták. Ezeknek az elemi erővel megnyilatkozó ellentmondásoknak az okaira igyekszem a következőkben rámutatni.

Következőkben felsorolok a legnagyobb közgazdászok egyikétől származó és e témára vonatkozó néhány megállapítást, melyek az itt felállítandó válságelmélet kiindulási pontját alkotják és igyekszem azok alapján a válságok keletkezését abban a dialektikus sorrendben leírni, ahogyan a valóság fejlődése végbemegy:

„A termékek értékformájában... bennerejlik már csirájában az egész tőkés termelési forma, a tőkés és bér munkások közötti ellentét, az ipari tartalékhadsereg, a válságok“. Továbbá:

„Az áruk természeti és értékformáját egy egységnek tekintő elmélet képezi alapját annak a válságelméletnek, mely a társadalomnak az antagonisztikus elosztási viszonyok következtében korlátozott fogyasztó ereje és a tőkés termelés korlátlan terjeszkedési ösztöne közti ellentétet tekinti centrális fogalmának.

„A társadalmi termelőerők feltétlen fejlődésre való törekvése állandóan konfliktusba kerül a meglévő tőke értékesítésének korlátozott céljával“.

„Periodikusan tulsok árut termelnek ahhoz, hogy a bennük rejlő értéket és az abban levő értéktöbbletet a tőkés termelési móddal járó elosztási feltételek és fogyasztási viszonyok mellett realizálhassák és azokat új tőkévé változtathassák vissza, azaz, hogy mindezt az állandóan visszatérő kirobbanások folyamata nélkül tehessek meg“.

„A tőkének a tőkés termelés ellentétes karakterére alapított értékesítése a szabad fejlődést csupán bizonyos pontig engedí meg s így valójában a termelés immanens akadályát és korlátját képezi“.

„Az óriási termelőerő ahhoz a lakossághoz viszonyítva, mely a tőkés termelési mód mellett fejlődik ki, a tőkeértékek növekedése, melyek sokkal gyorsabban növekednek, mint a lakosság, ellentmondásba kerül a növekedő gazdasághoz viszonyított mind keskenyebb alappal, amelynek számára ez az óriási termelőerő működik és ennek a mindjobban növekedő tőkének értékesítési viszonyaival... Innét származnak a válságok“.

„A társadalmi termelés és magánjellegű elsajátítás ellentmondása erőszakos kitörésben kerül felszínre“.

Fenti idézetek alapján a válságok okaira a következőkben lehet rámutatni:

A feudális termelési rend ellentmondásainak kifejlődése idején lassanként összegyűjtött tőkék, melyek részben céhmesterek takarékoskodásának, részben uszorások és kereskedők pénzgyűjtésének, részben pedig a parasztok földje kisajátításának, stb. voltak eredményei, megindíthatták a tőkés termelést, mihelyt a földjétől megfosztott földművelőnépességnek és a termelőeszközeitől megfosztott kisiparosnak már nem

állott egyéb rendelkezésére életfenntartása céljára, mint pusztán munkaereje. Így a tőkés a piacon nagymennyiségű alkalmazható munkaerőre találhattak. Minthogy ezek a munkások munkaerejüket annak értékén adták el, azaz olyan összegért, melyre életfenntartásukhoz okvetlenül szükségük volt — viszont a munkaerők felhasználásából létrejött termékekben rejlő érték magasabb volt, így az egyes tőkés az értéktöbblet elérésének biztos reményében alkalmazhatott munkásokat és megindulhatott a tőkés termelési mód. Ez azután a verseny hajtóereje következtében a munka termelőrejét óriási módon megnövelte. Ezzel szemben azonban a fellődés folyamán éppen a termelési mód belső szükségszerűségei következtében számtalan ellentmondás fejlődött ki, melyek a termelés időleges akadályaiává váltak. Ezek az ellentmondások időnként folyamán már oly mértékben akadályozzák a tőkés termelési módot, hogy az történeti hivatásának a termelők nagymértékű kifejlesztésének — nem tud többé megfelelni.

A gazdasági válság megindulásának közvetlen előidéző okai csupán a termelési mód bizonyos fejlettségi fokán — a munkamegosztás, kooperáció, tehát a munka termelékenységének és a tőke felhalmozásának bizonyos magaslatán — jelentkeznek láthatóan. Ezeket az okokat számtalan különböző körülmény hozza létre, melyek azonban mind a termelés és elosztás módjával függenek össze és az előidéző alapvető ok nem egyéb, minthogy a tőke értékesítésének később felsorolandó okokból időnként akadályai mutatkoznak, vagyis a befektetett tőke és az értéktöbblet realizálása akadályokba ütközik.

A termelés és fogyasztás teljesen egyenértékű tényezői közé a gazdasági fejlődés aránylag korai fokán közbeékelődik a csere, a közvetítő kereskedelem. Azáltal, hogy csere céljára kezdenek termelni, a termékek árukká változtak át, mely áruk az emberektől, mind önállóbb, függetlenebb mozgást nyertek. Lassanként megfordult a dolog és már nem az ember volt az, aki saját termékének rendeltetését, útját, sorsát meghatározta, hanem fordítva, ez a termék — az áru — vált olyan tényezővé, melytől az ember sorsa függött. Mindinkább elhomályosodott az a tény, hogy az áruknak egymáshoz való viszonya tulajdonképpen nem dolgoknak egymásközi vonatkozása, hanem azok kicserélése lényegében nem egyéb, mint egyenlő mennyiségű emberi munkák egymás közti cseréje. Szóval kialakult az áru fétisszerűsége. Ha a cipész nagy rakárt készített eladásra és a cipő ára a munka termelő erejének hirtelen megnövekedése következtében — mondjuk egy tökéletes cipőkészítőgép üzembehelyezése által — hirtelen lezuhant, úgy a cipész tönkrement. Saját terméke tette őt tönkre kettős tulajdonsága által, azáltal, hogy nemcsak használati cikk volt, hanem egyuttal üzérkedési tárgy is — mint ilyen csereértékkel, árral rendelkezett. Az árunak ez a fétisszerűsége később még szembeötlőbbé válik, amikor az áru- és értéktözsdéken a gyárüzemek, bányák, stb. részvényei az emberek akaratától jórészt független, általuk nehezen befolyásolható mozgást nyernek és az úgynevezett „krachok“ alkalmával, emberek millióit teszik tönkre és fosztják meg kereseti lehetőségüktől.

Az a termék tehát, melyet nem saját fogyasztásra, hanem használatára céljából eladásra termelnek — áruvá változik át. Az áru épp ez okból a használati érték és a csereérték kettős tulajdonságával rendelkezik. A tőkés az árut oly módon állíttatja elő, hogy az emberi szükséglet kielégítésére alkalmas legyen, azaz használati értékkel bírjon, azonban csupán azért, hogy az abba fektetett tőkét és a benne rejlő értéktöbbletet realizálni tudja. Az árunak e kettős tulajdonsága onnét ered,

mert a tőkés termelés nem egyéb, mint magának a *termelési folyamatnak* (a használati érték előállításának) vagyis a gyártásnak és az *értékesítési folyamatnak* — az eladásnak, vagyis a csereérték realizálásának — ellentéteiből álló egysége. Nyilvánvaló most már, hogy mivel az egyes tőkés termeléséhez az ösztönzést az elérendő haszon reménye adja s így a tőkés termelés központi hajtóereje a profit — a tőkés termelés egységének két ellentmondó eleme közül a második az, mely a termelés mérvét és mikéntjét meghatározza. Az értékesítési folyamat zavartalan működése vagyis az értéktöbblet realizálásának lehetősége azonban nagy mértékben a piacok helyzetétől és a tőkés egymásközötti versenytől függ. Ez a verseny arra szorítja az egyes tőkést, hogy árúját mind olcsóbban adja. A gépipar megindulásával a gépeknek találmányok útján való tökéletesítése volt a verseny egyik eszköze. Így a tőkés a gépet nemcsak annak elkopása után volt kénytelen kicserélni, hanem akkor is, ha versenytársa tökéletesebb gépet alkalmazott, — hogy vele versenyezni tudjon. Fokozódik ez a folyamat a válságok következtében:

„Másképp a verseny kényszere következtében, — különösen döntő jelentőségű átalakulások alkalmával szükségessé válik a régi munkaeszközöket, természetesen elkopásuk előtt ujjakkal pótolni. (Erkölcsi kopás.) Ezek főképp katasztrófák és válságok, melyek az üzemi felszereléseknek ily időelőtti megújítását nagyobb mértékben kényszerítik ki“.

A gépek tökéletesítése következtében azonban mindjobban előrehalad az a folyamat, hogy a tökéletesebb, drágább és hatalmasabb gépekbe a tőkésnek mind nagyobb részét kell befektetni, míg ezek a gépek éppen tökéletesebbé válnak révén mind kevesebb munkást igényelnek. Ez aztán visszatükröződik a tőke összetételében: (a.: v.), amennyiben az állandó tőke, melyet a tőkés termelőeszközökbe fektet be, mindinkább növekszik, míg a változó tőke, mely a munkaerők alkalmazására, munkabérré szolgál, a tökéletesedő gépek miatt történő munkáselbocsátások és olcsóbb munkaerők alkalmazása következtében mindjobban esőkken.

„A tőke felhalmozásának folyamán a tőke műszaki összetételében minőségi változást figyelhetünk meg... ez a változás... a termelőeszközök tömegének növekedése, az őket életrekelő munkaerő tömegének csökkenésével szemben, maga részéről a tőke értékösszetételében tükröződik vissza, a tőkeérték állandó alkatrészének növekedésében, a változó alkatrésze rovására... Az állandó tőkerész fokozódó növekedésének törvénye a változó alkatrészszel szemben lépésről-lépésre beigazolódik“.

Mint hogy az értéktöbblet csupán a változó tőkéből származik, azaz abból a tényből, hogy a munkás nagyobb értéket termel, mint amennyi a bére, — míg a termelőeszközök értéke változatlanul megy át az új termékre — így a teljes befektetett tőkésnek mind kisebb százaléka érhető el haszonképpen, azaz a profitráta állandó csökkenési tendenciát mutat fel:

„A profitráta esése és a meggyorsult tőkefelhalmozás, eltérő kifejezései ugyanannak a folyamatnak, amennyiben mindkettő a termelőerő fejlődését fejezi ki. A tőkefelhalmozás maga részéről gyorsítja a profitráta esését, amennyiben ezzel együtt jár a nagyobb mértékű koncentráció és vele együtt a tőke magasabb értékösszetétele. (a.: v). Viszont a profitráta esése a tőke koncentrációjának folyamatát gyorsítja és a kisebb tőkés kisajátítása által valamint a közvetlen termelők maradványának expropriálása által — akiknél még akad valami expropriálható — annak centralizációját viszi előre. Ezáltal azonban a tőke felhalmozása, annak tömege szempontjából meggyorsul, bár a profitráta esésével együtt a felhalmozás rátája is csökken“.

Továbbá:

„Másképp, mivel az ösztöke értékesítésének rátája, a profitráta, a tőkés termelési mód hajtóereje, annak esése az új önálló tőkék képződését meglassítja, és így a tőkés fejlődési folyamatot megakadással fenyegeti, túltermelést, spekulációt és válságot idéz elő, felesleges tőkéket hoz létre, és ugyanakkor lakosságfelesleget is“.

Végül:

„Így általában megállapítható, hogy ugyanazok az okok, melyek az általános profitráta esését előidézik, ellenhatásokat idéznek elő, melyek ezt az esést akadályozzák, lassítják és részben megszüntetik. Nem oldják fel azonban ezt a törvényt, csupán annak hatását gyöngítik“.

A profitráta esésének folyamatát tehát ellentendenciák, mint pl. a munkások bérének csökkentése, vagy azok intenzívebb felhasználása — csupán késleltetik, de nem tartják fel. A profitráta esésében így, mint fentebb láttuk, tulajdonképpen a munka termelőerejének növekedése — a gépek tökéletesedése — nyer kifejezést. A profitrátának ez az esése viszont a maga részéről is visszahat ennek a folyamatnak — a termelőeszközök kiterjesztésének — az állandó tőke növelésének előmozdítására, mert az egyes tőkésnek a csökkenő haszonkulcs miatt termelését ki kell terjesztenie, hogy a haszontömeg ne csökkenjen, sőt emelkedjék. Így a termelőeszközöknek (gyárak, stb.) a konkurrencia és a hitel következtében növekvő mennyisége és értéke még az egyes tőkés kalkulációs okaiból is növekszik. Mindezekből kitűnik, hogy a kétlaki termelési mód következtében (termelési és értékesítési folyamat) kiéleződik a tőkés termelésben az az ellentmondás, hogy a termelőerők a verseny és hitel alatt mindjobban kifejlődnek, viszont az értékesítési lehetőségek ugyanezekből az okokból, — vagyis a tökéletesedő gépek miatti munkáselbocsátások, stb. következtében beállott csökkent társadalmi fogyasztóerő miatt — mindjobban megnehezednek. Így az akkumuláció előrehaladásával növekvő munkáselnyomorodás megszükiti a társadalom fogyasztóerejének bázisát és korlátlanul viszi előre a termelőerők fejlődését. Ezzel azután kifejlődött a *termelőerők korlátlan fejlődése és az értékesítési lehetőségek korlátoltsága közötti ellentmondás*, mely nagymértékben teszi a tőkés termelési módot arra hajlamossá, hogy objektív ellentmondások következtében a válság meginduljon. Ez az ellentmondás tehát létrehozza a válságok *lehetőségét* s így a válságok *okozójává* válik. Ezt a *lehetőséget* a vétel és eladás kettősségének ténye, azok szétesésének számtalan lehetősége, a hitelben és pénzben rejlő számtalan ellentmondás csak növeli:

„Az áruforgalomban továbbá a pénzforgalomban kifejlődött ellentmondások — és ezzel együtt a válságok lehetősége — önmagukat hozzák létre a tőkésben, amennyiben ezek valójában csak a tőke alapján kifejlődött áru- és pénzforgalomban fordulnak elő“.

Ebből világosan kitűnik, hogy a válságok keletkezésének oka a tőkés termelési mód termelési és elosztási viszonyaiban rejlik, illetve a *válságok tulajdonképpeni oka maga a tőkés termelési mód*.

A válságoknak ez a lehetősége azután szükségszerűségbe csap át a tőkés termelési rend *főellentmondása* következtében, mely nem egyéb, mint a *„társadalmi jellegű termelés és a magánjellegű elsajátítás közötti ellentét“*. Az árutermelés kezdeti stádiumában és a saját szükségletre való termelés idején is fennáll az elsajátítás magánjellege — azaz a termelőeszközöknek egyéni birtoklása — továbbá a termelés társadalmi jellege is, mivel a termelés ebben a társadalomban is társadalmilag megy végbe, amennyiben itt is elszigetelt termelők nem a maguk részére, hanem a társadalom számára és pedig ismeretlen piacra termelnek. Itt azonban ez a helyzet nem jelent ellentmondást, nem vezet vál-

ságokra, mert egy másik értelemben *nem társadalmi*, hanem magán-termelés folyik. Ebben az értelmezésben, mely a fenti főellentmondásra vonatkozik, társadalmi termelés csak a nagyüzemi termelés: nagyüzemekben belül munkamegosztás alapján kooperáló embercsoportok termelése, amelyek koncentrált termelőeszközöket mozgatnak és azokkal tömegtermelést folytatnak — ellentétben az egyszerű ártermeléssel, ahol egyes személyek saját kis termelőeszközeikkel dolgoznak és egyénienként jelentéktelen árumennyiségeket állítanak elő. Így az egyszerű ártermelésnél, bár magánjellegű az elsajátítás, azonban a termelés nem ölt az előbbi értelemben vett társadalmi jelleget, s így a válságok is kizárólag a tőkés termelési mód sajátosságai. A tőkék centralizálása, a termelőeszközök koncentrációja, a termelés specializálása, a különleges iparágak számának szaporodása és azoknak összefüggő társadalmi termelési folyamatba való egybefolyása a termelésnek kifejezetten társadalmi jellegét kölcsönözik. Az *elsajátítás magánjellege következtében* az egyes tőkés a verseny lököereje alatt saját tőkéjét igyekszik szaporítani és saját hasznát realizálni, azonban árúját ismeretlen, szervezetlen piacon kell elhelyeznie. A verseny, mint fent kimutattuk az egyes tőkést termelésének kiterjesztésére kényszeríti. Az ipari tőkésesítések, a termelőeszközök kiterjesztése, a profit utáni hajszában mind nagyobb méreteket ölt, a termelés mindjobban kiterjed, míg ugyanaz a folyamat, mely a termelőerőt megnöveli, előreviszi a termelés korlátját — a fogyasztás csökkenését, míg végül a kettő összeütközésbe kerül és válságba robban ki. Természetesen a válság csupán azért törhet ki, mert a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás ellentmondása következtében fennállanak azok a *feltételek*, melyek miatt az elosztási viszonyok anarchisztikusak, a termelés ismeretlen piacra történik és így a folyamat természetéből származó túltermelés áruzuhanásba, krachba torkol. Ennek a főellentmondásnak kiküszöbölése esetén, (mely azonban csak magával a termelési móddal együtt kiküszöbölhető ki) bármely nagy mértékű termelés esetén sem következne be válság, minthogy az emberiség szükséglete meghaladja annak vásárló képességét, sőt a már ellentmondásokkal akadályozott termelés mennyiségét is. Így a főellentmondással együtt kiküszöbölődne a szükséglet és a fogyasztás közötti eltérés is, mely a mai termelési mód mellett mindjobban előrehalad, míg fejlettebb termelési rendszer esetén successive megszűnnék.

A termelés és a értékesítés közötti ellentmondásnak a verseny és a hitel által meggyorsított mozgása így bizonyos fokon összeütközésbe jut egymással és azt a termelés társadalmi módja és az elsajátítás magánmódjának ellentéte válságba robbantja ki.

Ez az ellentmondás tekinthető a válságok *alapfeltételének*, minthogy annak a h/ánya esetén a többi ellentmondás nem nyilvánulna meg válságban. Viszont mivel ez az ellentmondás adja meg a tőkés termelési mód lényegét, így fentiek alapján a válságok előfeltétele maga a tőkés termelési mód.

A fent leírt mozgási irány következménye azután, hogy a termelő eszközöket gyártó ipar a verseny és a realizálási nehézségek miatti terjeszkedés következtében diszproportióba kerül a fogyasztási cikkek termelő iparokkal, illetve azokat tulszárnyalja. Nyilvánvaló azonban, hogy ez tulajdonképpen nem egyéb, mint a termelés és fogyasztás, az eladás és vétel szétesése, mert a fokozottabb mértékben előállított termelőeszközöket a korlátolt fogyasztás miatt a fogyasztási cikkek gyártó ipar nem tudja megvásárolni. Így bár az egyes termelési ágak közötti disz-

proporcio a válság szempontjából figyelembe jöhet, azonban azt csupán az előbb említett főellentmondás kifejezésének tekinthetjük. A termelőeszközök és a fogyasztási cikkek iparai közötti diszproporcio az anarchisztikus termelési mód miatt állandóan fennáll, mégis csak időnként következnek be válságok. Így önmagában a diszproporcio nem szolgálhat a válságok kielégítő magyarázatául. Ellenben a termelőeszközök iparának a fogyasztási cikkek iparával szembeni gyorsabb növekedése, csupán a visszamaradt fogyasztás megnyilvánulása, az akkumuláció általános törvényének kifejezése: növekvő gazdagodás az egyik oldalon és növekvő szegénység a másikon.

Tehát a társadalmi termelés következménye az, hogy a termelőiparok eszköze túlhaladja a fogyasztási cikkek iparát, ami azután végeredményben mégis nagyobb mérvű használati cikk termelésre vezet. Az így megnövekedett termelés azután összeütközésbe kerül a csökkenő fogyasztás korlátjával és válságba robban ki. Az áruk elhelyezése, s így az értéktöbblet realizálása megnehezül, az árak zuhanni kezdenek, a csökkenő kereslet következtében az árutömeg felhalmozódik, eladhatatlanná válik, a tőke bizalmatlan lesz, visszavonul, a hitel megszűnik, minek következtében vállalatok meginognak, összeomlanak, tőzsdekrach és pénzválság lép fel. Mind újabb tömegek kerülnek az uccára, így mindjobban csökken a kereslet és vele együtt az áruk árainak zuhanása, az értékrombolás teljes erővel megindul — a válság megkezdődik. A tőke felhalmozásának folyamata megakad, egyik vállalat a másikat rántja magával a mélybe, az újabb- és újabb munkás elbocsájtások ténye csökkenti a keresletet, tovább szorítja az árakat, az értéktöbblet realizálása, a rentabilis termelés mind nehezebbé válik, így mindig újabb üzemek állítják le termelésüket vagy csökkentik azt, egyszóval a válság kimélyül. A válság alkalmával azután felszínre kerülnek a termelési mód összes ellentmondásai, mint például a termelés és fogyasztás közötti aránytalanság, az árufetisizmus, a pénz szerepe, a hitelből származó ellentmondások, osztályellentétek, stb., stb. A polgári termelés összes ellentmondásai kollektíve kitörnek az általános világpiacon válságánál.

Az értékeknek, vagyis az áraknak ily nagymértékű lerombolása és a termelés szüneteltetése következtében azonban a kereslet lassankint felüti fejét, a felhalmozott árukészletek lassan elszivárognak és újból felmerül a termelés szükségessége, vagyis a rentabilis termelési lehetőség. Megindul az akkumuláció folytatása, a termelőerők továbbfejlesztése, a verseny. A tőke bizalma lassankint visszatér. A vállalkozási kedv felüti fejét „jobb idők“ reményében és újból fellendülés stádiumába lép a gazdasági élet, amint a válság utáni depressziót áthidalta, amikor azután a fent vázolt alapvető ellentmondás által — a termelés kétlakisága és a korlátlan termelőerőnek a korlátolt értékesítési lehetőséggel szembeni ellentmondása következtében a társadalmi termelés és egyéni elcsajátítás alapvető ellentmondása miatt, mely a termelést anarchisztikussá teszi, ismét megindul az árzuhanás és a válság.

Mint előbb említettem, a tőkés termelési mód körforgásokban mozog, melyek főalkatrészei, a válság, depresszió, stagnálás, fellendülés, csúskonjunktúra, válság s. i. t. A polgári közgazdászok a konjunktúra többi fázisaival kimerítően foglalkoznak, hogy a válság jelentőségéről a figyelmet eltereljék és inkább konjunktúra-elméleteket dolgoznak ki válságelméletek helyett. Ők t. i. a válságot nem tekintik a körforgás (ciklus) karakterisztikus alkatrészének és azt kiküszöbölhetőnek igyekeznek beállítani. Az itt kifejtett válságelmélet a válságokat a mai termelési rendre jellemzőnek tartja, mert annak folyamán éppen a termelési rendben

benrejlő ellentmondások nyilvánulnak meg. Ezek a válságok nem egyebek, mint a termelési módban rejlő ellentmondások átmeneti erőszakos feloldásai, a termelési mód tisztulási folyamatai. Azonban ugyanazok az ellentendenciák, melyek a válságok hatóerejét csökkentik, megteremtik a mindinkább elmélyülő következő válság előfeltételeit, minthogy a válságok nem szüntetik meg az ellentmondásokat, csupán időlegesen feloldják azokat.

A válságok periódikus ismétlődése, mely bizonyos rendszerességgel 5—10 évenként megy végbe, a fix tőke megújítására vezethető vissza. Az állandó tőkének azt a részét, melyet gépekbe, épületekbe fektetnek be, a tőkés nem kapja vissza egy körforgás után, mint a tőke többi részeit, hanem az lassanként folyik hozzá vissza amortizáció, leírások formájában. Ezt a fix tőkét azonban nagyobb tőkeértékek egyszeri investálásával újítják meg. A fix tőke megújításának ez a módszere, a termelőeszközök lassankinti részleges elkopása és ennek a tőkerésznek a termelésbe egy összegben való visszaömlése, a termelőeszközök, épületanyagok, vas, gép, stb. utáni kereslet hirtelen emelkedését idézi elő. Azoknak az iparágaknak a piaca, melyek termelőeszközöket állítanak elő, kiterjed és egyidejűleg megnövekedik a termelés is ezekben az iparágakban.

A fix tőkének pótlása azonban ritkán megy végbe úgy, mint valószínűségi technikai elkopásnak az eredménye. Legtöbb esetben a verseny fentemlített okai miatt pótolják ezeket, mielőtt még teljesen elhasználoztak volna. Természetes továbbá, hogy a találmányok és géptökéletesítések éppen a válságok idejére esnek, mert ebben az időszakban a legélesebb a verseny a tőkések között. Hogy a válság következtében előállott árzuhanás miatti veszteségeiket csökkentsék vagy a profitráta esését fenntartsák, csökkentik előállítási költségeiket. Ezt egyrészt a munkabér leépítésével, a munka intenzívebbé tételével, másrészt pedig a régi gépek tőkéletesítésével vagy új tőkéletesebb gépek alkalmazásával, vagyis a fix tőke megújításával érik el. Így a válság maga képezi az újabb fellendülés kiindulási pontját. Ez a fellendülés nyilvánvalóan először a nehéz iparban kezdődik, bár teljesen közömbös, hogy a kereslet milyen termelési ágából indul ki, minthogy a válságok alkalmával *általános tultermelés* jön létre. A termelőeszközöket előállító iparágak emelkedő tendenciája kiterjed a fogyasztási cikkek termelő iparágakra is, minthogy az előző megnövelése a munkanélküliség csökkenéséhez s így a fogyasztás emeléséhez járult hozzá. A fogyasztási cikkek termelő iparágak élénkülése viszont maga részéről visszahat a termelőeszközök iparának növekedésére, minthogy azok az iparágak, melyek fogyasztási cikkeket termelnek, a verseny következtében tömegesen újítják meg gépeiket és felszerelésüket. A fellendülés általános virágzásba csap át. Azok az iparágak, melyek termelőeszközöket állítanak elő a növekvő megrendeléseket teljesítik, míg végül is hirtelen tultermelés mutatkozik, mely a rendelések törléséhez, új építkezések csökkentéséhez, stb. vezet és az újabb válság kitör. *S mindig így tovább.* Tehát a fix tőke megújításának a módszerében rejlik a válságok periodicitásának materiális alapja.

Hogy a válságok a termelési rend mai monopoltőke-imperialisztikus korszakában miképpen alakulnak, arra következő cikkemben fogok rámutatni, de már most megállapítom, hogy az ellentmondások e miatt a nagyszabású társadalmosulási folyamat miatt egyáltalán nem küszöbölödtek ki, minthogy az elsajátítás magánjellege megmaradt, sőt azok még élesebb formában nyilvánultak meg az 1929-34-ben lezajlott utolsó

válságban. Bár a fegyverkezések által előállott másirányú gazdasági mozgás a prognózist megnehezíti, de a befutó konjunktúra-intézeti jelentésekből már vészjóslóan tűnnek elő azok a jelek, melyekből közelítő gazdasági válságra lehet következtetni.

FODOR JÓZSEF: VERSEK

ERDŐ, ŐSZ, 1938

*A völgyeket gépfegyverek
Kártevő dühe veri fel,
A mély erdők felhörgenek,
Erdőtündér sírva felel.
Pókszötte haja fák bogán,
Szem-nem-járt útján menekül,
Édes csöndje dült otthonán
Döbbenek, kínban, egyedül.*

*Ágyú, ártalom és gyilok,
A föld talapja vérben áll,
Mint birtokán, él, sompolyog,
Úr az erőszakos-halál.
Kél a dal, száz hit terve, mint
Gyermek építi köveit
A vad Való mosolygva int,
Álmunk hatalma megtörik!*

BOMLÁSOK, REKKENT ZAVAROK

*Bomlások, rekkent zavarok,
Rendül, füstöl és kavarog
A világ —
És már kicsi lett minden arány
S lelkem elszabadulva hány
Ráncot, féket és igaz elemébe fog
S dült mélybe ömlik: A jelek, jóslatok
Roppant világa jött el; a földön, egen
Pázmás fények és vad csillagok
S minden úri, kóbor elem
Veszett befolyása érvényt hasít
S minden élt kivadít
Magából és a vér partjait
Tulónti! Oh hová jutok,
Ha nem bírom már s ez az örület
Mint megbokrosult paripa, levet
S már csak rettegve bámulok
S némán! Oh, ki veletek egy, társatok:
Tartsatok magamnál lenni, nagy napok!*